

Оглядове досьє щодо правового врегулювання зайнятості ветеранів війни*

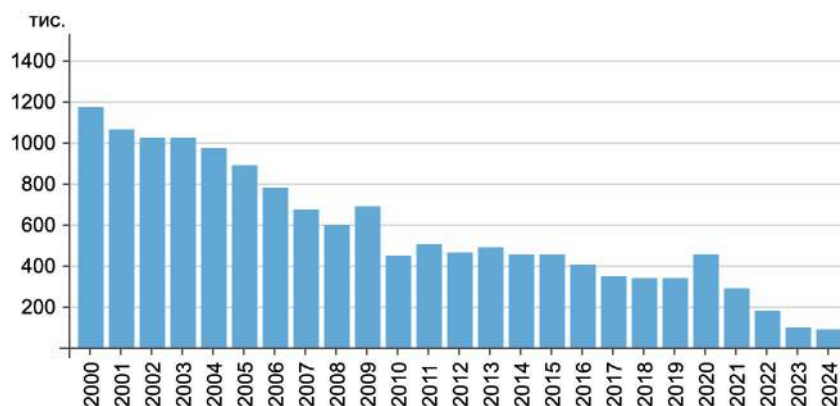
Анотація. В оглядовому досьє проаналізовано стан законодавчого регулювання заходів з адаптації ветеранів війни до умов цивільного життя після завершення військової служби. Увагу приділено соціальним гарантіям зайнятості ветеранів, зокрема осіб з інвалідністю внаслідок війни. Визначено систему заходів професійної адаптації ветеранів війни та заходів державного стимулювання роботодавців для найму цієї категорії осіб. Узагальнено рекомендації для вдосконалення законодавства в частині врегулювання заходів сприяння зайнятості ветеранів війни.

Ключові слова: ветеран війни, ветеранська політика, соціальна адаптація, зайнятість, професійна реабілітація, ветеранській бізнес.

Актуальність удосконалення законодавства з питань зайнятості та працевлаштування ветеранів війни.

Ринок праці гостро відчуває всі виклики повномасштабного військового вторгнення. Економічний шок на початку війни спричинив падіння попиту та пропозиції робочої сили. Відновлення потреби у працівниках відбувалося одночасно з відновленням економічної діяльності, але активність шукачів роботи постійно скорочується, а дефіцит кадрів – це головна проблема ринку праці. Якщо раніше кадровий голод проявлявся у пошуку спеціалістів окремих професій, то наразі бізнес стикається з дефіцитом кадрів всіх категорій працівників. Втім, потреба у фахівцях не зникла, а наявні шукачі роботи, у тому числі із числа ветеранів війни, не мають необхідних професійних навичок.

За даними Державної служби зайнятості, станом на січень 2025 року чисельність осіб, зареєстрованих у статусі безробітних, становить 100,6 тис.¹, але рівень реального безробіття вищий і за макроекономічними показниками перевищує 17 % від загальної чисельності економічно активного працездатного населення України.

¹ Рівень реєстрованого безробіття (2000–2024 рр.). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/register/2025/>

За результатами опитування, проведеного у 2023 році Українським ветеранським фондом Міністерства у справах ветеранів України, більшість ветеранів (77,6 %) сприймають безробіття як одну з найсерйозніших проблем після повернення з війни². Станом на початок 2024 року 30,95 % ветеранів, звільнених із військової служби, не мали роботи³.

В умовах дефіциту кадрів на ринку праці високий рівень безробіття серед пільгової категорії осіб – ветеранів війни свідчить про наявність системних проблем у сфері зайнятості. Із наближенням повоєнної відбудови розуміння принципів функціонування ринку праці, з урахуванням статево-вікових диспропорцій, обумовлених війною, а також вимог дотримання соціальних гарантій зайнятості, передбачених законодавством для ветеранів війни, є необхідною умовою для забезпечення права на зайнятість. У зв'язку з цим, існує потреба в аналізі та удосконаленні організаційно-правових засад державної політики зайнятості та ветеранської політики. За попередніми прогнозами, після завершення активних бойових дій на ринку праці кожен шостий кандидат на роботу матиме військовий досвід.

У Стратегії ветеранської політики⁴ визначено, що основними пріоритетами в системі повернення ветеранів / ветеранок до цивільного життя є відновлення їхньої економічної та соціальної спроможності, фізичного й ментального здоров'я. Основну роль у реалізації такої політики відіграє законодавче регулювання.

Право на соціальну та професійну адаптацію мають ветерани війни, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, члени сімей таких осіб, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України, визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»⁵. Організація соціальної та професійної адаптації зазначеної категорії осіб провадиться центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності, членів сімей таких осіб і членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України (Міністерство у справах ветеранів України⁶).

² Потреби ветеранів 2023. Український ветеранський фонд Міністерства у справах ветеранів України. URL: <https://veteranfund.com.ua/analitics/needs-of-veterans-2023>

³ Працевлаштування ветеранів: актуальні запити. URL: <https://veteranfund.com.ua/2024/02/09/pratsevlashtuvanya-veteraniv-aktualni-zapity/>

⁴ Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року : Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text>

⁵ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

⁶ Положення про Міністерство у справах ветеранів України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1175 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2020 р. № 276). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1175-2018-%D0%BF#Text>

Зазначимо також, що відповідно до статті 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»⁷ військовослужбовці мають право на професійну адаптацію у разі звільнення у зв'язку зі скороченням штатів або проведенням організаційних заходів, або за станом здоров'я.

Під професійною адаптацією слід розуміти підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації за робітничою професією, у тому числі підвищення кваліфікації за освітніми програмами / робочими освітніми програмами; отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше ступеня (рівня) освіти, підвищення кваліфікації, проходження спеціалізації, у тому числі із скороченим строком навчання; отримання другого (магістерського) рівня вищої освіти на основі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. При цьому вартість такого навчання не повинна перевищувати п'ятнадцятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, визначений законом на момент вступу до закладу освіти.

Як соціальні гарантії в Україні діють спеціальні освітні програми для окремих категорій осіб, у тому числі з числа ветеранів війни. Державна цільова підтримка для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти надається у вигляді: повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти; соціальної стипендії; безоплатного забезпечення підручниками; безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних у закладах освіти; безоплатного проживання в гуртожитку тощо⁸. Моніторинг практики організації професійного навчання дозволяє дійти висновку, що повна оплата навчання за рахунок державного або місцевого бюджетів відбувалася у разі зарахування особи в межах щорічних квот. У цілому, наявність пільги не є гарантією безкоштовного навчання, оскільки не поширюється на заочну форму навчання та передбачає отримання освіти у державному або комунальному закладі освіти. Приватні заклади освіти з власної ініціативи надають знижку на оплату навчання⁹.

Відповідно до законодавства для ветеранів війни доступні ваучери, які надають можливість перепідготовки за робітничою професією, підготовки за спеціальністю для здобуття ступеня магістра на основі ступеня бакалавра або магістра, здобутого за іншою спеціальністю, підготовки на наступному рівні освіти (крім третього (освітньо-наукового / освітньо-творчого) рівня вищої освіти), пройти спеціалізацію та підвищення кваліфікації у закладах освіти чи у

⁷ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

⁸ Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text>

⁹ Оглядове дослідження про пільги ветеранам війни у сфері освіти. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/hum_social_policy/review_files-hsp/73514.html

роботодавця¹⁰. Наразі Служба зайнятості пропонує учасникам бойових дій після завершення військової служби можливості для професійного навчання та підвищення конкурентоспроможності на ринку праці за 95 робітничими професіями. Ваучер надається для отримання освіти за однією із 124 спеціальностей. Окрім того, Служба зайнятості здійснює супровід двох грантових програм – «Власна справа» і «Грант для ветеранів та їх подружжя» в рамках урядового проєкту «єРобота». За програмою «Грант для ветеранів» сума грантів складає від 250 тис. грн до 1 млн грн – залежно від кількості створюваних нових робочих місць. Подати заявку можна через Портал Дія¹¹.

До заходів державної підтримки ветеранів у сфері зайнятості слід віднести пільги, передбачені трудовим законодавством у частині збереження робочого місця та повернення на роботу, розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності, порядку, тривалості та видів відпусток тощо. Кодекс законів про працю України містить норми про додаткові гарантії трудових прав, зокрема щодо випробувального терміну (стаття 26), щодо підстав дострокового розірвання трудового договору з ініціативи працівника (ст. 39) тощо. Окрім соціальних гарантій трудових прав, законодавством передбачено заходи стимулювання роботодавців для найму працівників із числа ветеранів¹², зокрема з числа осіб з інвалідністю, та за облаштування робочих місць¹³.

Огляд основних напрямів законодавчого регулювання заходів, спрямованих на забезпечення зайнятості ветеранів війни, доцільно співвідносити з реальними потребами цієї категорії осіб. Гарантії професійної адаптації ветеранів війни є актуальними і для роботодавців великого, середнього та малого бізнесу, тому варто звернути увагу на такі результати опитування¹⁴:

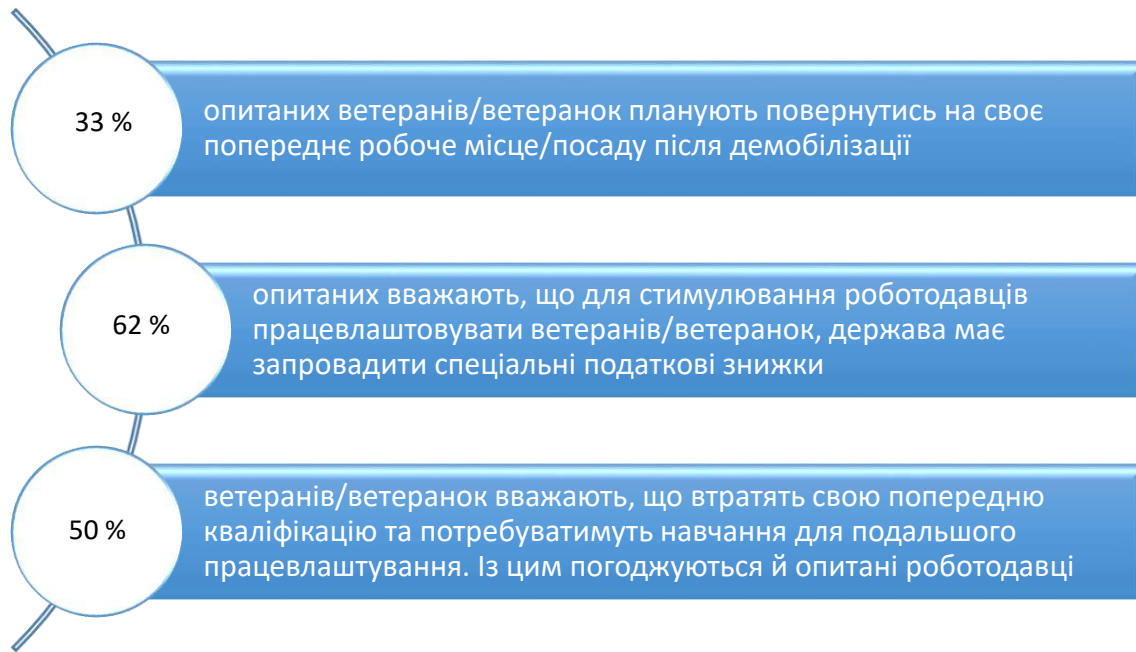
¹⁰ Про зайнятість населення: Закон України 5 липня 2012 р. № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17?find=1&text=%D0%B2%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%80#w1_1

¹¹ Послуги служби зайнятості для ветеранів: навчання, сприяння у працевлаштуванні, гранти на розвиток бізнесу. URL: <https://kie.dcz.gov.ua/novyna/poslугy-sluzhby-zaynyatosti-dlya-veteraniv-navchannya-spryyannya-u-pracevlashtuvanni-granty>

¹² Оглядове дослідження щодо зайнятості ветеранів війни в Україні: поточний стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/hum_social_policy/review_files-hsp/74672.html

¹³ Порядок надання роботодавцям компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць працевлаштованих осіб з інвалідністю: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2023 р. № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-%D0%BF#Text>

¹⁴ Працевлаштування ветеранів: про що говорять роботодавці, бізнес та рекрутинг. URL: https://lb.ua/blog/veteran_fond/562872_pratsevlashtuvannya_veteraniv_pro_shcho.html

Певний відсоток ветеранів війни (8,3 %) планує зайнятися власною справою, що свідчить про доцільність законодавчого врегулювання заходів державної підтримки підприємницької діяльності цієї категорії осіб. Спосіб законодавчого регулювання такої підтримки – окремим законом або шляхом внесення відповідних змін до законодавства – є дискусійним¹⁵ із погляду можливостей врахування економічних, фінансових та правових ризиків.

Аналіз статистичних даних щодо працевлаштування демонструє намагання ветеранів інтегруватися у різні сфери зайнятості: на державну службу (7,45 %), у сферу послуг (5,44 %), в ІТ (4,3%) та громадський сектор (4,3%). Моніторинг ринку вакансій на різних соціальних платформах свідчить про збільшення пропозицій, в яких роботодавці активно зазначають про зацікавленість у найму ветеранів війни. Ці тенденції обумовлені кількома факторами: ростом соціальної відповідальності бізнесу, дефіцитом кваліфікованих кадрів на ринку праці, а також увагою суспільства щодо проблем реінтеграції ветеранів після завершення військової служби. Так, на платформі «OLX Робота» розміщені об’яви щодо вакансій із зазначенням зацікавленості роботодавця у працевлаштуванні осіб зі статусом учасника бойових дій (УБД) (Рисунок 1)¹⁶.

¹⁵ Заява Федерації роботодавців України щодо законопроекту № 10258 «Про ветеранське підприємництво». URL: <https://fru.ua/ua/media-center/news/fru/zayava-federatsiji-robotodavtsiv-ukrajini-shchodo-zakonoproektu-10258-pro-veteranske-pidpriemnistvo>

¹⁶ Ветеранам стає легше знайти роботу, але є нюанс: які вакансії та зарплати їм пропонують. URL: https://www.unian.ua/economics/other/veteranam-staye-legshe-znayti-robotu-ale-ye-nyuans-yaki-vakansiji-ta-zarplati-jim-proponuyut-12846768.html#goog_rewarded

Рисунок 1. Статистика за роками щодо кількості вакансій із зазначенням зацікавленості роботодавця у працевлаштуванні УБД.

Скринінг пропозицій за галузями економічної діяльності демонструє, що найбільше вакансій для ветеранів пропонується у сфері ритейлу, промислового виробництва, послуг з охорони, безпеки та логістики (водії та вантажники), а також у будівництві. Рівень оплати праці залежить від галузі економічної діяльності (Рисунок 2)¹⁷.

Рисунок 2. Розмір заробітної плати (грн), що міститься у пропозиціях (вакансіях) про роботу, за галузями економічної діяльності.

Таким чином, у визначенні пріоритетності заходів сприяння зайнятості ветеранів війни важливим є здійснення моніторингу потреб ветеранської спільноти

¹⁷ Ветеранам стає легше знайти роботу, але є нюанс: які вакансії та зарплати їм пропонують. URL: https://www.unian.ua/economics/other/veteranam-staye-legshe-znayti-robotu-ale-ye-nyuans-yaki-vakansiji-ta-zarplati-jim-proponuyut-12846768.html#goog_rewarded

для адекватного їх прогнозування, спрямування з урахуванням стану ринку праці. Моніторинг потреб має стати основним принципом реалізації ветеранської політики.

Потреба розбудови комплексного підходу для швидкого та нетравматичного реінтегрування в цивільне життя обумовила зміни в законодавстві стосовно організаційних засад ветеранської політики, зокрема щодо створення ефективної інфраструктури для забезпечення соціальної та професійної адаптації¹⁸. У цьому контексті цікавим виявився досвід іноземних держав щодо врегулювання послуг супроводу / патронату для сприяння адаптації військовослужбовців, звільнених із військової служби, та ветеранів війни до цивільного життя. Види супроводу, умови його надання та коло суб'єктів, яким він обов'язково надається, різняться у кожній країні, але супровід є обов'язковим елементом послуг психологічної та медичної реабілітації, а також працевлаштування ветеранів з інвалідністю¹⁹. Відповідно до Стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року²⁰ для забезпечення координації діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій щодо задоволення потреб ветеранів війни та розв'язання системних проблем запроваджено новий сервіс – інститут помічника ветерана. На увагу заслуговує застосування нових принципів і методів роботи фахівців із супроводу ветеранів війни, зокрема технології ведення випадку. Серед принципів і способів організації роботи фахівців із супроводу важливе місце посідає моніторинг.

Висновки.

Інтеграція ветеранів у ринок праці – ключова складова розвитку повоєнної економіки. Після завершення війни особливої уваги потребуватимуть щонайменше 1,5 млн учасників бойових дій. За орієнтовними підрахунками, у подальшому така цифра може сягнути 4–5 млн осіб²¹.

У загальному розумінні професійна адаптація є частиною соціальної адаптації. Ветеран може переживати психологічні труднощі переходу до цивільних умов життя, а суспільство не сприймати важливість забезпечення адаптації або упереджено ставитися до певних розладів фізичного чи психологічного здоров'я ветерана. Саме ці аспекти перешкоджають професійній адаптації ветеранів війни та обумовлюють відсутність консенсусу у розумінні змісту соціальної та професійної

¹⁸ Оглядове досьє щодо забезпечення супроводу військовослужбовців після завершення служби у зв'язку з оголошенням демобілізації. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/hum_social_policy/review_files-hsp/75372.html

¹⁹ Інформаційна довідка щодо зарубіжного досвіду державної підтримки демобілізованих (загиблих) ветеранів та членів їхніх сімей. Вебсайт Дослідницької служби Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/hum_social_policy/inform_references-hsp/73468.html

²⁰ Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1350-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-strategii-formuvannia-sistemy-povernennia-z-viiskovoi-sluzhby-do-tsyvilnoho-zhyttia-na-period-do-2033-roku-1350r-311224>

²¹ Адаптація ветеранів війни до мирного життя: помічник ветерана. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/adaptatsiya-veteraniv-viyny-do-myrnoho-zhyttya-pomichnyk-veterana>

адаптації ветеранів у ветеранській спільноті та суспільстві в цілому. Таким чином, ситуація, що склалася з рівнем зайнятості ветеранів війни після завершення служби, вказує, з одного боку, на складність та багатомірність процесу професійної адаптації, а з іншого – на наявність у суспільстві доволі відмінних уявлень про те, що має стати кінцевим результатом цього процесу. Цілком природно, що частина населення і навіть самі ветерани сприймають соціальну та професійну адаптацію не більше як процес одержання своєрідної винагороди у вигляді системи пільг і послуг. Інші очікують, що результатом має стати відновлення «статус-кво», тобто повернення до життя, яким вони жили до війни²². Багато ветеранів не сприймають свій досвід як професійно значимий. Усі навички, яких людина набуває під час військової служби, зокрема організованість, адаптивність, рішучість, вміння мислити в умовах негайного виклику, зберігаючи спокій для прийняття рішення, лідерство і командна робота є неоціненним досвідом, який має бути застосований у цивільному житті. Щодо роботодавців, то і серед них є такі, які відверто остерігаються ветеранів із психологічними травмами. Інші – навпаки вбачають у ветеранах потенціал змін у соціальному, економічному й політичному житті суспільства.

Важливу роль у реалізації ветеранської політики, спрямованої на забезпечення переходу учасників бойових дій від військової кар'єри до цивільного життя, можуть відігравати інститути громадянського суспільства, які дозволяють задіяти інструменти суспільної підтримки. Під останніми слід розуміти результати взаємодії громадських об'єднань із державою під час реалізації соціальних і професійних програм для ветеранів, а також здійснення заходів підтримки, що надаються з власної ініціативи інститутами громадянського суспільства як альтернативні або додаткові механізми вирішення проблем адаптації ветеранів війни до умов цивільного життя. Враховуючи зазначене, доцільним є удосконалення організаційно-правових засад взаємодії суб'єктів ветеранського простору²³ з державою, а також осучаснення законодавства щодо діяльності інших інститутів громадянського суспільства зі сприяння адаптації ветеранів війни до умов цивільного життя.

За результатами дослідження, забезпечення прав ветеранів у сфері зайнятості передбачено різногалузевими нормативно-правовими актами, що ускладнює доступ до інформації про їх сутність та гарантії реалізації. Саме з цією метою важливим є врегулювання на рівні закону інституту фахівця із супроводу ветерана.

Адекватним наявним потребам вбачається законодавство про професійне навчання ветеранів. У сучасному світі освіта є визначальним джерелом

²² Жиленко Р. В. Соціальна адаптація військовослужбовців в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. соціальна робота»*. 2019. Вип. 2 (45). С. 61–69.

²³ Методичні рекомендації щодо створення та діяльності ветеранських просторів, затверджені Наказом Міністерства у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України № 8 від 13.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0008917-20#Text>

економічного зростання держави та гарантом фінансової стабільності фізичної особи. Вимоги до навичок, необхідних для виконання певної роботи, оновлюються постійно, що потребує своєчасного оновлення програм професійного навчання. Повернення на попереднє місце роботи ймовірно здебільшого потребуватиме професійного навчання та підвищення кваліфікації. Таким чином, врегулювання співпраці з метою забезпечення професійного навчання ветеранів через механізми державно-приватного партнерства та соціального діалогу є перспективним напрямом розвитку законодавства.

Що стосується врегулювання інших заходів сприяння зайнятості ветеранів війни після завершення служби, у тому числі стимулювання ветеранського підприємництва, важливо розуміти, що сучасний ринок праці змінюється швидше, ніж будь-коли раніше. Однак, наявність потреб ветеранської спільноти у сприянні організації бізнесу означає, що мають бути створені організаційно-правові засади для підприємницької діяльності ветеранів війни з певними (тимчасовими) соціально-економічними преференціями.

Врахуванню підлягають і зовнішні чинники, що впливають на рівень зайнятості в цілому. Так, за територіальним критерієм, безробіття ветеранів поширене серед мешканців сіл (49 %). Окрім того, проблема інвалідизації суспільства в поєднанні з руйнівними економічними наслідками війни²⁴ є значним викликом для України, тому вбачається пріоритетним розвиток законодавства про розумне пристосування робочого місця.

Навички, отримані в Збройних Силах України, включаючи кібербезпеку, технології безпілотників, телекомунікації, логістику, розробки з протезування та штучний інтелект, відповідають потребам різних цивільних секторів. Ці компетенції роблять ветеранів ідеальними кандидатами для успішної кар'єри в різноманітних галузях після завершення служби. Більш того, залучення ветеранів до роботи сприяє підвищенню іміджу компанії та демонструє її соціальну відповідальність. Для досягнення цих цілей компанії мають створити умови, які допоможуть ветеранам комфортно повернутися / стати частиною трудового колективу та адаптуватися до нових умов праці. Швидкість інтеграції ветеранів у робочі процеси залежить від кількох факторів: готовності самого бізнесу (наявність розроблених програм і курсів психологічної підтримки, організовані та доступні робочі місця, відповідальна корпоративна етика тощо); мотивації ветерана (бажання працювати та прагнення до самореалізації як важлива складова успішного залучення в робочі процеси); наявності державної підтримки (податкові пільги, інформаційні кампанії, спільні програми й конструктивний діалог між державними установами та підприємцями щодо реалізації ветеранської політики)²⁵.

²⁴ Відсутність можливостей для працевлаштування ветеранів з інвалідністю. URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/vidsutnist_mozhlyvostei_dlia_pratsevlashtuvannia_veteraniv_z_invalidnistiu/

²⁵ Адаптація робочих місць для ветеранів війни: поради від HR-директора. URL: <https://egoistmagaz.in.ua/syspilstvo/adaptatsiya-robochykh-mists%ca%b9-dlya-veteraniv/>

Комплексне врегулювання повноцінної соціальної та професійної адаптації ветеранів війни є важливим. Закордонний досвід недвозначно вказує на можливу «вартість» провалу у вирішенні цих проблем. Вже сьогодні бізнес, держава та суспільство повинні розробляти стратегії, які сприятимуть ефективній інтеграції ветеранів у бізнес-середовище, створювати інклюзивні робочі місця та забезпечувати постійну підтримку для їх швидкої адаптації до умов цивільного життя.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

** Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*